

A sumir kérdés mai állása és problémái.

(Első közlemény.)

A szellemi tudományok mezején alig olvasható hosszabb és szenvedélyesebb vita, mint az, a mely a letűnt század utolsó tizedeiben a körül forgott, ha vajjon idegen nép szellemi terméke-e az a kultúra, a mely történeti idő kezdetén előttünk áll, avagy őseredeti semita tulajdon és csak külső kifejezésre különbözik attól, a mit igazi, hamisítatlan semi műveltség név alatt ismerünk. E kérdés a vita folyamán a sumir nevet nyerte s aszerint, a mint az ékiratok megfejtésével foglalkozó tudósok tábora az egyik vagy a másik irányban foglalt állást, alakult ki a tudományt művelők körén belül a sumiristák meg az antisumiristák pártja. Míg a sumiristák élükön *Lenormant*tal, *Oppert*tel, *Schrader*rel amellet törtek lándzsát, hogy a babyloni kultúra első kialakítása olyan nép műve, a mely maga nem volt semita s állításukat támogatták az írásrendszer sajátosságának hangsúlyozásával, a nagy számban előkerült kétnyelvű szöveggel s az ékiratok számos adatával, a hol sumirokról történik említés, addig *Halévy* és iskolája épp oly tudományos buzgósággal s készültséggel vitatták, hogy az ősbabyloni kultúra sumir jellege üres látszat, mesterséges köntös, melyet a tudós papok adtak reá, hogy misztikus szentségét annál inkább kiemeljék. Halévyék szerint tehát a babyloni kultúra első őselemei is teljesen semi alkotás és szellemiség eredményei s az állítólagos sumir írás és nyelv az Assurbanipal király ninivei könyvtárából¹ előkerült kétnyelvű szövegeken semmi egyéb, mint papi művészkedés, egy szent, művészi kultusznyelv konstruálása, az őssemita nyelv- és írástípusnak allografikus, dittografikus mása.² A XX-ik század elejéig a vita még eldöntetlennek látszott, de ma már

¹ Assurbanipal assyr király uralkodott Kr. e. 668—626-ig. Kujundsik dombjából kiásott könyvtára a British Múzeumban van.

² A sumir kérdés körül forgó egész vita ma már csak a történeti érdekesség jellegével bír, azért itt e helyen mellőzzük. A részletek iránt érdeklődőknek jó tájékozást nyújt F. H. *Weissbach*: Die sumerische Frage. Leipzig, 1898. 134 lap és a különben nagy elővigyázattal használandó *Somogyi* Ede: Sumirok és magyarok. Budapest. 1903. 119 lap.

nyilvánvalóan megállapítható a sumiristák diadala. Maga a nagy tagadó, Halévy is elhallgatott³ s többé már nem kétséges, hogy, amennyiben nézetéhez még ragaszkodik, a tudományos világban elszigetelve áll.

Különböző okok hatottak közre a sumir álláspont diadalra juttatásában. Ezek között nem a legjelentéktelenebb volt az a körülmény, hogy új ásatások, mint a francia *tellői* és az amerikai *nippuri*, olyan egynyelvű, arhaisztikus jellegű szövegeket vetettek felszínre, a melyek ideogrammatikus írásmódjuk miatt csak sumirul voltak olvashatók. Ha eddig is hihetetlenül hangzott az allo- vagy dittografikus argumentum, e szövegek birtokában szinte lehetetlenné vált, mert mégis csak furcsa lehet az olyan műnyelv, a mely egy bizonyos időszakban — és pedig a történetileg ismert legelsőben — minden magyarázó fordítás nélkül egyedül uralja a hivatalos, a társadalmi, illetőleg egyéni életet.⁴ Nyilvánvaló tehát, hogy ez írásnyelvnek élő, valódi nyelvnek kellett lennie a maga idejében. Föltéve azonban azt a valószínűtlen esetet, hogy e legrégibbi írásművek nyelve is egy korai formája volna a *Halévyék* által oly szenvedélyesen vitatott papi műnyelvnek, joggal fölmerül a kérdés, hol vannak e tudákos dialektusban azok a kétségtelen semitizmusok, a melyek a későbbi holt s csak a papok által művelt sumirban oly nagy számmal vannak jelen, de a melyeknek itt is meg kellene lenniök, ha mesterséges írásnyelvről volna szó? Holott oly kevésé vannak meg, hogy az Entemena golyóalakú emléken előforduló *damhara*⁵ szón kívül Ur-nina korától el egészen a Lugal-zag-gisi idejéig ismert összes emlékeken egyetlen egy biztos semitizmus sem állapítható meg.⁶ E tény konstatálása második főargumentum volt Halévy és iskolája ellen. Ehhez járult még az a bizonyító körülmény is, hogy *Radaunak* sikerült a Philadelphiába átszállított „nippuri könyvtárban“ több olyan sumir szövegű táblát találnia, a melyeknek kétnyelvű duplikatumaik fenmaradtak Assurbanipal király könyvtárában.⁷ Tehát a sumir amaz első időkben, a melyből a nippuri táblák valók, még élő, beszélt nyelv volt s ezért nem volt szükség semmi fordításra, míg később a sumirnak kultusznyelvként való használata idejében már felmerült a szüksége a semi fordítás oda-csatolásának is. Aztán meg ha semita találmány volna az első emlékek sumir nyelve is, hogy lehetséges, hogy a belőlük összeállítható formai

³ Utolsó műve e kérdéstről: *Le sumérisme et l'histoire babylonienne*. Paris, 1901. 151 l.

⁴ Tartalmukról alább bővebben esik szó, úgyszintén fontosságukról is.

⁵ A szó semita formája = tamharu.

⁶ L. W. King: *A history of Sumer and Akkad*. London, 1910. 52 lap.

⁷ Lásd a V. Hilprecht által kiadott: *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania*. Series D. Vol. V. Fasc. 2. Philadelphia, 1910. Benne H. Radau: *Ninib, the determiner of fates*. (A 12—14. lapon.)

tan, a grammatikának ez a nagyfotosságú része, oly annyira ellentéte az assyr-babyloni⁸ formatannak? Hiszen ha egy új mesterséges nyelvet kell összeállítani, ahhoz a kiindulási alapot mindig a már meglevő élő nyelv szolgáltatja s így egyenesen érthetetlen, sőt mi több, lehetetlen a babyloni papok eljárása az új nyelv kitalálása körül.⁹ E nehézség is megoldódik azonban, ha fölveszszük, hogy a sumir nyelv, úgy a mint az első fenmaradt emlékekről olvasható, egy élő, valóságos nyelv volt. És itt nem segít még az a kibúvó sem, hogy mi ma talán nem egészen helyesen olvassuk a sumir szövegeket s a hangtani eltérések ezért oly jelentékenyek, mert egyfelől az olvasás a legbiztosabb alapra: a két-nyelvű grammatikai és szótári szövegek¹⁰ ujjmutatásaira támaszkodik, másfelől meg a Kr. e. II—I. századokból vannak olyan megingathatatlan bizonyosságaink, a British Museum és a Louvre gyűjteményeiből származó sumir-babyloni-görög szövegű táblatöredékek,¹¹ a melyek ellentmondást nem tűrően igazolják, hogy a mi sumir olvasásunk és kiejtésünk helyes, megbízható. Tehát voltak sumirok és létezett sumir nyelv. E népnek csodálatos találmánya az az írásrendszer is, a melyet a semiták tőle vettek át s ma assyr-babyloni ékírás néven ismerünk. Ez írás a sumir nyelv szükségére volt kitalálva a sumir gondolkodásmód kifejezésére, de csak nagy ügyyel-bajjal volt ráilleszhető a sémi eljárás és kiejtés követelményeire is. Nevezetesen a semi hangállomány olyan hangokkal is rendelkezik, a melyenek a sumirban nem voltak meg s így ezeknek a kifejezésére vagy új ékjegyet kellett kitalálni, mint pl. az *a'*, vagy a régieknek új jelentést adni. Viszont a sumirban is több olyan jel volt, a melyek ott szükségét elégítették ki, de a semitában elmaradtak, mert használatuk feleslegesnek bizonyult.¹² Az írásrendszernek ez az új szükséglet által előidézett gyökeres átalakítása is, nem formailag, de materiális értelemben, erős bizonyíték volt egy *presemita* ősbabyloni nemzetség valódi létezésének hipotézise mellett.¹³ E nem semita faj jelenléte Babylonban kétségtelenül konstatálható volt

⁸ P. Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen. Upsala Universitets Arsskrift. Upsala, 1903. 77 lap.

⁹ A grammatikai eltérésekről majd később lesz szó.

¹⁰ Irodalmuk következni fog a „források“ cz. részben.

¹¹ Kiadták G. Pinches és H. Sayce: Proceedings of the Society of Biblical Archæology. Bloomsbury. Vol. XXIV. 1902. 108—125. lap. A görög szöveg nem fordítása, hanem átírása a megfelelő sumir, illetve assyr-babyloni szóknak.

¹² Ch. Fossey: Manuel d'Assyriologie. (Paris) 301—302. l.

¹³ Hogy Kr. e. 4000 körül, az első emlékek írása idején a babyloni semiták megengedhették volna maguknak azt a lukszust, hogy 2 írásmódot, egy ideografikust és egy fonetikust használtak volna, oly hihetetlenül hangzik s akkora intelligenciát tételez föl, a mely páratlan az emberiség történetében. L. H. Radau: Early Babylonian History. (New-York, 1900.) 2. l.

továbbá a tellói és nippuri ásatásokból előkerült emlékek ábrázolásaiból is, a melyek egy egészen más típust állítanak elibénk, mint a későbbi semi műemlékek.¹⁴ A rajtuk ábrázolt személyek alakja, ruházata, hajviselete mind-mind elütők attól, a mi az assyr-babyloni semi típust annyira jellemzi.¹⁵ És ha egy idegen faj jelenléte a Tigris és Eufrates menti őshazában megállapítható, ebből következik, hogy annak nyelve és műveltsége is különböző kellett, hogy legyen a későbbi hódítókéitól s e nyelv és műveltség nem lehetett más, mint az, a melyet ma sumir név alatt ismerünk. A sumírság létezésének s egykorú magas műveltségének ékes bizonyága a 60-as számrendszer is, a mely uralkodóvá lett az egész későbbi babyloni műveltségben s a melynek a kölcsönzött volt mellett döntő argumentum az a tény, hogy mellette ott találjuk az eredeti semita 10-es számrendszer elemeit is, természetesen sokkal kisebb szerepben és jelentőségben.¹⁶ Mindezen okok — in extenso kifejtve és horderejük szerint mérlegelve — kétségtelen bizonyosságúvá teszik, hogy van sumir kérdés és igaza van a sumiristák pártjának, a mikor e probléma meglétét az elfogult tagadással szemben oly érthetően hangsúlyozza s megoldását a művelődéstörténet egyik legfontosabb feladatának tekinti.¹⁷

De hát miért nyerte e kérdés a sumir nevet és minő alapja van ez elnevezésnek az ékíratokban? A név tisztázása fontos azért, mert így esetleg könnyebben fölismerhetjük azokat az összekötő szálakat, a melyek a *sumir*nak nevezett néptörzset más rokonyelvű, típusú és vallású népekhez fűzték. Ha tudjuk például, hogy a *sumir* szó babyloni fordítás és nem eredeti név, nem leszünk kénytelenek régi néptörzsek ősnévei között éppen ezt az elnevezést keresni.

Az, a mit az első babyloni semiták *sumeruval* adnak vissza,¹⁸ a sumir nyelvben KI-EN (IN)-GIN-nek hangzik és etimologicze vagy *ki* (= hely, helység) és *engin* (= igaz, hűségés úr), vagy pedig *kin* (= ország) és *gin* (= nád) összetétele és mint ilyen elsősorban is

¹⁴ L. E. Meyer: Sumerier und Semiten in Babylonien. (Berlin, 1906.) 43. s köv. lapján.

¹⁵ Az idevonatkozó epigrafikus anyag nagy része össze van gyűjtve E. de Sarzec: Découvertes en Chaldée. (Paris, 1884—1906.) cz. m. II-ik kötetében.

¹⁶ G. A. Barton: A sketch of semitic origins social and religious. (New-York, 1902.) 170—1. lapján.

¹⁷ Kevésbé meggyőző Barton: id. m. 169. l. azon argumentuma, mely szerint az első semita és sumir királyok megistenítése is egy nem semi nép létezésének a bizonyága volna.

¹⁸ Muss-Arnolt: Assyrisch-englisch-deutsches Handwörterbuch II. k. (Berlin 1905.) 1062. l.

geografiai jelentéssel bír.¹⁹ Így például Lugal-zag-giši-nek egy föliratán azt a vidéket jelenti, a melynek Nippur volt középpontja,²⁰ sőt egy leksziografiai szövegben egyenesen magát Nippurt jelöli.²¹ Mint földrajzi kifejezésnek egyenértéke a *kalama* = ország, a melylyel gyakran párhuzamba állítatik megkülönböztetésül a *kur* (szintén = ország-)tól, a mely, úgy látszik, inkább idegen országrészek jelölésére használtatott.²² A KI-IN-GIN szónak etnikai színezetet az első időkben csak annyiban lehet tulajdonítani, a mennyiben mint Nippurnak és vidékének földrajzi jelzése egyúttal az illető terület népességi viszonyait is kifejezésre juttatta. Semita parallels a *matu agade* (ki), vagy *akkadu-ki*, a mely Babylonnak északi, semita felét jelentette és először a hatalmas Sargon által alkalmaztatott.²³ A népességi viszonyok határozottabb körvonalú kialakulásával egyidejűleg aztán az egyik éppúgy délnek, az egész sumir ország résznek lett a jelölője, mint a hogy a másik az északi semita-babyloni rész nevéül foglaltatott le. A sumir és babyloni népelem kiengesztelését célzó történeti periodusokban meg az egyesített kifejezés [*matu sumiru* (*ki*) *u akkadu* (*ki*)] lett az egész babyloni birodalom neve.²⁴ Hogy a sumir szónak nyelvi, illetőleg etnologiai jelentést is tulajdonítottak a későbbi semiták, az világosan látszik pl. egy a British Museum ékiratgyűjteményében levő tábla (K 14013) „*šapliš akkada eliš šumera*“ kifejezéséből, a mely egy kétnyelvű szöveg minden egyes sorához oda van téve és figyelmeztetés akar lenni az olvasó számára, hogy az alsó sort *akkadu*, azaz *babylonul*, a felsőt pedig *sumirul* olvassa.²⁵ Vagy Bezold közöl egy szöveget,²⁶ a melynek 6 ik sorában ez áll: *emeku nigšigga eme akkadiki* s a hozzáfűzött semita fordítás így hangzik: *lišan sumeri tamšil akkadi* = a sumir nyelv ellenlábasa (counterpart, Seitenstück) az *akkad-nak*.²⁷ De érdekes, hogy itt már az *emeku* és nem a Kiingir földrajzi terminus technikus van átfordítva a babyloni *šumeru*

¹⁹ Az első etimológiára lásd S. Langdon: A *sumerian grammar and chrestomathy* Paris. 1911. 1. lap, a másodikra v. ö. J. D. Prince: *Materials for a sumerian Lexicon*. (Assyriologische Bibliothek. Bd. XIX. (Leipzig, 1905.) 206. l.) A sumir név használatára pedig összefoglalásul King: *A history of Sumer and Akkad*. 13–14. l.

²⁰ Nippur Középbabylonban fekszik az iráni hegysorosok nyílása előtt a déli síkság felé.

²¹ Langdon: *A sumerian Grammar* 1. lap.

²² A *kur* egy másik jelentése = hegy. Az assyr-babylonban is megmaradt mind a két jelentése = *šadu* és *matu*.

²³ Ld. Delitzsch és Muss-Arnolt: *Assyrisches Handwörterbuch*-jait.

²⁴ Késői uralkodóknál megjelenik gyakran mint üres arhaizmus.

²⁵ L. C. Bezold: *Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Koujunjik Collection of the British Museum*. Vol I–V. London.

²⁶ Langdon: *A sumerian Grammar* 3. l.

²⁷ *Zeitschrift für die Assyriologie* (1889.-iki) IV-ik kötete 434. l.

szóval, a mint hasonló esettel találkozunk Assurbanipalnak egy felíratában is, a mely szintén sumir nyelvről beszél s az *emeku* ideogrammát ülteti át e szóval.²⁸ És ez természetes is, mert az ideogramma előrsze: eme = nyelvet jelent, a ku pedig közelebbi, bár még mindig nem egészen ismeretes meghatározója akar lenni a nyelvnek²⁹ s együtt annak az ideografikus frászmódnak és kiejtésnek a körülírása, a mely a semítával ellentétben sumirként karakterizálható. Egyébként nagyon valószínű, hogy az emeku (sumir szó) papi találmány olyan korból, melyben a sumir már csak szent, liturgiai nyelvként kezeltetett s így maga épp oly kevésbé ad autentikus felvilágosítást a sumir nyelv és nép őseredeti elnevezésére vonatkozólag, mint a hogy csak pszichológiai kényszerből elfogadott név a babylonok által átfonetizált sumir, mert helyette jobbat adni nem tudunk. A lefolyt nagy vitára is így ragadt rá több téves magyarázat elvetése után³⁰ a sumir kifejezés, de hogy a babyloni példa nyomán ma általunk sumirnak nevezett nép valóságos neve mi volt, ez, úgy látszik, örök talánya marad az emberiség kulturtörténetének.

A sumir nyelv-, Egy nép története és szellemi élete forrásanyagául műveltség és tör- tekinthetők rendszerint mindazon emlékek, a melyek ténét forrásanyaga. az illető nép nyelvén írva, annak viselt dolgaival, kulturtörekvéseivel, szellemiségének minden irányú megnyilvánulásával foglalkoznak. Távolabbi értelemben az is a forrásanyag körébe sorozható, a mit mások, egykorúak, vagy későbbiek írtak az illető népről a maguk vagy éppen amannak élő, esetleg kihalt és immár csak művésziessen kultivált nyelvi dialektusában. A forrásanyagnak ez a különböző minőségű köre és tömege rendelkezésünkre áll, ha a sumirokról, a világnak eme történetileg ismert legelső népéről akarunk magunknak ismereti képet alkotni. Forrásanyagunk távolról sem nyúlik vissza e nép történetének a kezdetére, sőt szinte mondhatni történetének fél idejére s míg tekintélyes mennyiségben birunk tőle magától is forrásokat, addig a népről szóló ismereteinket közvetítő emlékek egy másik nagy része szellemi utódjaitól, az assyr-babyloni semítáktól származik s írva van olyan sumir-sággal, (de szinte minden egyes esetben hozzáfűzött assyr-babyloni fordításban is, esetleg assyr-babyloni eredetiben és sumir fordításban), a mely többé már nem az élő nyelv hajtása, hanem a tudós papság mű-

²⁸ C. F. Lehman : Samasšumukin. (Assyriologische Bibliothek.) Bd. VIII. (Leipzig, 1892) XXXIV. tábla, 17-ik sor.

²⁹ Némelyek szerint = a varázslók nyelve, mások szerint meg = az előkelők, az arisztokraták nyelve, a *kunak* adott különböző értelem szerint. V. ö. Langdon : A sumerian grammar 4. l.

³⁰ Volt idő, mikor a nyelvet éppen akkadnak, vagy sumir akkadnak titulálták.. Ld. a Weissbach : Die sumerische Frage cz. művében adott történeti összefoglalást

vésziesen ápolt sumirja volt éppúgy, mint a középkori hierarhia latinja Sőt tekintettel arra, hogy a babyloni semiták a maga egészében átvevői voltak a sumir kulturának s ezt fejlesztették tovább az általuk hozott szellemi kincsekkel kiegészítve, kénytelenek vagyunk sokszor még olyan képzeteket is forrásanyagúl tekinteni a nyelvre való minden tekintet nélkül, a melyek eredeti semita anyagnak adják ki magukat, de a többi semi népek kulturtörténetében elő nem fordulnak. Így a szó legtágabb értelmében a sumir szellemi élet és műveltség forrása az egész assyr-babyloni irodalom.

A forrás emlékek értéke tehát különböző a szerzetési kornak megfelelően, valamint befolyást gyakorol az értékre a szellemi műveltség ama változatossága is, a melyről a források tudósítanak. A megismerést közvetítő anyagnak ezt a különböző értékűségét a kor és művelődéstörténeti ágak neme szerint hangsúlyoznunk kell főképp ama ténynyel kapcsolatban, hogy a sumir nyelv a Kr. e. 3-ik évezred közepén már semita befolyásolásoknak van kitéve,³¹ majd Hammurabi idejében mint élő nyelv már kihalt s ez időtől fogva a kultusznak és vallásos irodalomnak szent nyelve s e téren megtartja uralmát le egészen a késői időkig, noha mesterséges papi ápolásban (Kr. e. 2—1. évszázad),³² míg a szellemi művelődés egyéb ágazatai meglehetősen emancipálják magukat a sumir nyelv uralma alól s ha elvétve kerülnek is elő kétnyelvű, nem vallásos tartalmu, szövegek,³³ számuk az assyr-babyloni nyelven írottaké mellett elenyészően csekély. A sumir kultúra legmaradandóbb hatását tehát vallásos téren fejt ki s így az ő sumir vallás képe megrajzoláskor a későbbi vallásos képzetek oly nagy szerepet játszanak, hogy a régi tudósítások hiányos adatait kiegészítvén, amazokkal szinte egyenértékűeknek tekinthetők.³⁴ Viszont a nyelvre magára vonatkozó későbbi adatok is oly nagy szolgálatot teljesítenek a sumir írás és nyelv megfejtése és megértése körül, hogy még ma is az egyedüli biztos kiinduló pont minden sumirologus számára, a ki a legelső ékírás titkaiba be akar hatolni. Nem tekintve, hogy az Assurbanipal könyvtárából elő-

³¹ H. Radau: *Early Babylonian History* (New-York, 1900.) 145—147. l.

³² V. ö. a G. Reinsner: *Sumerisch-babylonische Hymnen nach Thontafeln griechischer Zeit* (Berlin, 1896.) cz. gyűjteményét, a mely kétnyelvű himnuszokat tartalmaz a Kr. e. II—I. évszázadból.

³³ Lásd Samassumukin-nak egy sumir szövegű feliratát Lehmann: *Samassumukin* cz. művében.

³⁴ Ezért hibás a Jastrow: *Die Religion Babylonien und Assyriens* cz. m. I. k. (Giessen, 1905.) 49—109. lapján a sumir isten pantheon-ról adott rajza, mert e körülményre nem fektet elég figyelmet. Még hamisabb előfeltételből indul ki aztán P. Dhorme: *La religion assyro-babylonienne* (Paris, 1910.) 4—5. lap, a ki az egész valást a semiták javára reklamálja.

került grammatikális és lexikális szövegekben, meg paleografikus jelgyűjtemény kísérletekben nélkülözhetetlen kulcsát bírjuk az egész sumir nyelv megértésének,³⁵ a babyloni papok sumirismusának nyelvi sajátosságai sok tekintetben egyenesen kiegészítőivé válnak a régi sumir nyelvemlékekre épült grammatika szabályai megállapításainak, mert segítenek a nyelvfejlődés történetét több mint 2000 éven keresztül figyelemmel kísérni, a nyelvromlásokat felfedezni, glosszák létrejövetelét megmagyarázni s új jelentések fölmerülésének szükségességét megérteni.³⁶ A sumir nyelv e két periódusának (az élő nyelv és a mesterségesen tovább ápoltság korszakainak) fennmaradt nyelvemlékeikben történhető tanulmányozása rásegít még az assyr-babiloni nyelvnek a sumirtól való befolyásoltatása kérdése vizsgálatára is. Nevezetesen az a tény, hogy a papok továbbművelői lesznek egy kifejezésekben gazdag nyelvnek s annak művelhetése érdekében kénytelenek beható sumir nyelvtanulmányokat folytatni, érthetővé teszi azt a következtetést, hogy a mikor az egykorú vallásos irodalomban olyan fogalmakat fejeznek ki assyr-babiloni nyelven, a melyek régi genuin sumir jellegűek, akkor ezek jelölésére saját nyelvükben is megtartják, talán kissé átsemitizálva, a megfelelő sumir kifejezést s viszont semi-babiloni — a sumir gondolkörből idegen képzetek sumir nyelvű kifejezésénél szívesen használják sumir mezbe burkolva népük élő kifejezéseit, ha nem nyúlnak esetleg ahhoz a másik, szintén nagyon kedvelt metódushoz, hogy új, mesterkélt sumir szavakat gyártanak, a melyek azonban sajátosságos képzésüknél fogva s a régi nyelvben való ismeretlenségük miatt könnyen fölismerhetők. A két nyelv egymástól való befolyásoltatása kérdése pedig nagyfontosságú, mert minden átvett szó egyszersmind az átvevőnek a kölcsönzötől való kulturális függését is jelenti.³⁷

A mi a forrásanyagnak a történelmi fejlődésre vonatkozó részét illeti, természetes, hogy itt a sumir nyelv első idejéből való emlékeződések döntő fontosságúak és szinte kizárólag autentikusak. A mennyiben mégis későbbi adatoknak is némi szerepet biztosítunk e téren, az csak annyira terjedhet, hogy a kronológiát helyesbítetik, esetleg visszafelé analógiát nyújtanak egyes uralkodóknak arhaizmusra való törekvései által. Így jellemezhető körülbelül a sumir művelődéstörténetre vonatkozó forrásanyag kor és művelődési ágak szerinti tényleges értéke.

³⁵ Ld. *Weber*: Die Literatur der Babylonier und Assyrer (Leipzig, 1907.) 286. köv. lapját ez emlékek általános összefoglalására és jellemzésére.

³⁶ H. *Radau*: Ninib the Determiner of Fates. (The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania. Series D. Vol. V. Fasc. 2.) 18. lap.

³⁷ P. *Leander*: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen (Upsala, 1903.) már idézett értekezése.

Szükséges azonban ez anyagnak idői eloszlására kissé bővebb pillantást is vetni, úgyszintén a helyet is érinteni, a honnan előkerültek. E tények megvilágítása ugyanis tisztázza az emlékek jólétesültségének kérdését, emeli hitelreméltóságukat s kielégíti nyilvánvalóan az olvasó érdeklődését is.

Legrégebbi sumir emlékeink körülbelül Kr. e. 4000 körülről datálhatók s főképp két helyről valók, ú. m. a de Sarzec által vezetett tellói³⁸ és a pennsylvaniai egyetem által Hilprecht vezetése alatt végzett nippuri ásatások eredményeiből.³⁹

Mindkét város, Telló (régí nevéen Lagaš, vagy Sirpurla) és Nippur (modern neve Niffer) a tulajdonképeni sumir birodalom területén feküdt, az első délebbi irányban, közelebb a perzsa öbölhöz, Nippur északabbra az iráni hegyszorosok lábánál. A sumirság történetében mindkettő fontos szerepet játszott, Nippur éppen a birodalom központja volt. Felszínre került emlékeik bekisérnek egészen a sumir-semita keveredés idejéig, sőt a mi művelődéstörténeti szempontból egyaránt fontos, a nippuriak a babyloni történelem legkésőbbi idejéig, mert noha Nippur többszörös leromboltatást és felépítetést ért meg s így emlékel inkább ki voltak téve későbbi változtatásoknak, mint a Telló-éi, a mely a sumir periódus letűnésével együtt maga is eltűnt örökre a föld színéről, de viszont emlékeinek tömeges volta, találási körülményei s egyes tartalmi megjegyzései arra engednek következtetni, hogy nagyon is megbízható helyen, a templomi könyvtárban voltak egyesítve s az égetetlen építőanyag szétporló tömege ezt oly szerencsésen befedte, hogy pusztító, vagy erőszakos változtatásokat eszközölni óhajtó kezeknek nem eshetett áldozatául.⁴⁰ E két város gazdag kincsei mellett édes-kevés az, a mit az egykori sumir birodalom többi városai visszaajándékoztak, igaz, — és ez biztató — még futólagosan sincsenek átkutatva.⁴¹ A sumir történet és kultúra s főképp a két népfaj, sumirok és semiták, első érintkezéseinek felderítése szempontjából kiváló szerep jutna az északbabyloni semita emlékek tudósításainak, de ilyenek a Sargon előtti időből (Kr. e.

³⁸ Az ásatásokat 1877—1900-ig a francia kormány végeztette és E. de Sarzec vezette; 1903-ban átvette a vezetést Gaston Cros. Eredményei publikálva és feldolgozva a *Découvertes en Chaldée I—II.* kötetében; Paris, 1884—1906.

³⁹ Az ásatások történetére és eredményeire H. V. Hilprecht: *Die Ausgrabungen im Bel Tempel zu Nippur*; Leipzig, 1903.

⁴⁰ H. V. Hilprecht: *The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania Philadelphia.* 1910. Vol. V. Fasc. 1. 6—17. lap.

⁴¹ R. Koldewey, Andree és Nöldeke átkutatták a Fára-i és az Abu-Hatab-i dombokat 1902—3-ban, de régi sirokon és épületmaradványokon, meg egy pár feliratdarabon kívül semmi egyebet nem találtak. Az eddigi ásatások eredményeire King: *A history of Sumer and Akkad* 16—37. l.

2500) nem állanak rendelkezésünkre, a minthogy az egész Észak-Babylon arheológiai felkutatása eddig még jóformán csak a kezdet kezdetén van.⁴² Az ősumir kultúra megítélésében tehát kénytelenek vagyunk manapság még csak egyoldalúan a megfelelő sumir tudósításokra támaszkodni.

A forrásanyagnak más, nagy része Assurbanipal király ninivei könyvtárában maradt reánk, a ki irnokaival összegyűjtette és lemásoltatta mindazt, a mi a régi sumir-babyloni irodalomból egykorú templomok arhivumaiban, vagy egyéb helyeken még található volt. A benne egyesített anyag tehát — jóllehet mind egykori másolat — eredete szerint igen különböző s nem kis rész belőle bizonyosan még az ősi időre megy vissza.⁴³ A francia khorsabadi ásatások, a melyek a nagy assyr király, Sargon palotáját, berendezését, arhitektúráját és az uralkodó tet-teire vonatkozó egyéb emlékeket, feliratokat hoztak napfényre,⁴⁴ meg a német *Orient Gesellschaft* által eszközölt kutatások a régi Babylon város helyén csak mint általános, az assyr-babyloni kultúrát ismertető s ebből esetleges visszakövetkeztetésekre jogosító források jönnek tekintetbe, mivelhogy egészen újkeletű emlékeket adtak számunkra vissza, a melyek nyelvi tekintetben sem számottevők.⁴⁵ Ennyiben foglalható össze röviden a források idői és helyi megoszlása.

E forrásanyag az újabb időkben sokoldalú, beható feldolgozásnak volt alávetve. Mellőzve a ma már elavult és ezért felemlítésre nem érdemes régebbi forrástanulmányokat, a sumir kérdés mindenirányú irodalma a következőkben állítható össze.⁴⁶

Legelső helyen állanak az ősumir emlékeket publikáló és feldolgozó nagy tudományos gyűjtő művek. Ilyenek: I. a tellői ásatásokról kiadott és az *E. de Sarzec*, meg *L. Heuzey* által szerkesztett *Découvertes en Chaldée (Paris, 1884—1906.) vol. I—II.* Az első kötet az ásatások történetét, az emlékek epigrafikus leírását s a fontosabb szö-

⁴² Észak-Babylonban eddig még csak Sippar adott valamit a régi történet rekonstruálására. V. *Scheil*: Une saison de fouilles à Sippara. Mémoires de l'institut français du Caire. Vol. T. Paris, 1902.

⁴³ A táblák legtöbbször jelölve van, hogy másolat. Igen sokhoz sikerült régi variációkat találni még az ősbabyloni időből s így régiségük minden kétségen felül bizonyítva van.

⁴⁴ Az ásatások történetére ld. Hilprecht: Die Ausgrabungen in Assyrien und Babylonien I. része; Leipzig, 1904.

⁴⁵ Közölve a *Mitteilung der deutschen Orient-Gesellschaft*. 1901 és köv. évfolyamaiban.

⁴⁶ Az irodalom felőleli mindazon művek jegyzékét, a melyek e sorok írója számára a Berlini Königl. Bibliothekban 1912 szept. 1-ig rendelkezésre állottak s egyáltalán ismeretesek voltak.

vegeknek ékíratos mását és fordítását hozza. A második kötet pedig az előkerült szobrok, figurák, építészeti emlékek fotografikus reprodukcióját adja igen sikerült alakban. A tellói ásatások eredményei feldolgozásával vannak aztán tele *Oppert* és *E. Lerdain* szerkesztői vezetése alatt megjelenő *Revue d'Assyriologie et d'archéologie orientale*. (Paris) egyes kötetei, a melyeknek majd mindenikében találunk, hol *L. Heuzey*-től, hol *Fr. Thureau Dangin*-től, hol másoktól tellói vonatkozású tanulmányokat, szövegpublikációkat.⁴⁷ De e kisebb tanulmányok kiegészített, megnagyobbított, átdolgozott formában külön is megjelentek s így ma a Louvre sumir gyűjteménye szinte teljesen ki van merítve az alanti főbb szövegkiadásokban.

Fr. Thureau-Dangin: Recueil de tablettes chaldéennes. Paris, 1903. A tellói ásatásokból (1894—1900-ig) előkerült emlékekből közül egy csomó szöveget ékíratos formában, a melyek az Ur-nina előtti kortól el egészen a *Dungi*, *Bur-sin*, *Gimil-sin* és *Ibi-Sin* uralkodása végéig terjednek időtartalmilag. *Sargon* és *Naram-sin* északsemita királyoktól is hozzá vannak adva hason tartalmú szövegek a gyűjteményhez. A táblák tartalma: a patesik udvartartására s egyéb apró dolgaira, adás-vevésekre vonatkozó tudósítások.

Egy egészen hasonló sorozatot *H. de Genouillac* közölt: *Tablettes sumériennes archaïques. Matériaux pour servir a l'histoire de la société sumérienne. Paris, 1909.* A táblák szintén tellói eredetűek, nagyon arhaisztikus formájúak, az írásfejlődés tanulmányozására gazdag anyagot nyújtanak s *Lugal-anda* és *Urukagina* királyok idejéből valók. Az 1902-iki ásatások eredményeit öleli fel a mű. Rokontartalmú az *Allotte de La Fuye* által megindított, de még be nem fejezett: *Documents présargoniques. Fasc. 1. Paris, 1908.* cz. gyűjtemény is. A *Goudea* patesi híres czilinder feliratait ékíratos reprodukcióban ketten is közölték: *I. M. Price, The great Cylinder Inscriptions A. et B. of Goudea.* (Leipzig, 1899.) megjelent a *F. Delitzsch* és *P. Haupt* által szerkesztett *Assyriologische Bibliothek XV-ik kötetenként* és *P. Toscanne, Les cylindres de Goudéa A. et B. vol. I—II. Paris, 1901.*, a ki széljegyzetekben az érdekesebb ékjeleket is kommentálja. A *Gudea*-féle feliratoknak átírását, fordítását és kommentárját adja aztán a sumir nyelv kutatása terén oly nagy érdemeket szerzett *Thureau-Dangin: Les Cylindres de Goudéa.* (Paris, 1905.) miután egyes részeket közölt már a *Zeitschrift für die Assyriologie* (herausg. v. *C. Bezold*, *Strassburg*.) évfolyamaiban is. Ugyanez a tudós vállalkozott, hogy feldolgozza a tellói „sumir és akkad királyok korá“-ra vonatkozó sumir feliratokat is. *Les Inscriptions de Sumer et d'Akkad.* (Paris, 1905.) cz. művében, a mely mintaszerű feldolgozásnak ítéltetett a szakférfiak részéről s ezért a *H. Winckler* és *A. Jeremias* által szerkesztett *Vorderasiatische Bibliothek* (Leipzig, 1907.) Bd. 1. számára néhány kiegészítő jegyzetet és tartalmi megvilágosító összefoglalást nem tekintve, változatlanul fordítottatott le. Az *Urukagina* golyóit *P. Toscanne* kezdte

⁴⁷ Ld. pl. az 1896. évf. III. köt. 118—146. l.; az 1898. évf. 37—50. l. 69—86. l.; az 1903 V-ik évf. 67—104. l. stb.

feldolgozni. Sajnos azonban *Les cones d'Urukagina* (Paris, 1903.) című szövegpublikációjában még csak az A-val jelzett golyót (v. gömböt) tette hozzáférhetővé. *L. Heuzey és Thureau-Dangin* összműködésének eredménye a *Restitution matérielle de la stèle des vautours* (Paris, 1909.) a mely Eannatu király híres „keselyű“ oszlopa tartalmát dolgozza fel archeológiai és epigrafikus oldaláról. *H. de Genouillac*: „*Tablettes d'Ur*“ cz. alatt 6 drb. sumir nyelvű szocziális tartalmú kis táblát közöl a *Hilprecht Anniversary Volume* (Leipzig, 1909.) 137—141 lapján. Mind a 6 Tellóból, az úri királyok idejéből való, először itt publikálva. A tellói ásatások eredményeinek népszerűsítő ismertetése áll előttünk a *L. Heuzey: Catalogue des antiquités chaldéennes. Sculpture et gravure à la pointe* (Paris, 1902.) cz. munkájában, mely számos illusztrációja révén s főképp, mert a „*Découvertes en Chaldée*“ gyűjteményes mű lassan megjelent egyes füzeteihez értékes kiegészítéseket szolgáltat, a tudományos kutatás számára is igen értékes. Műtörténeti és epigrafikus tanulmányozás szempontjából fontos adatokat nyújt a *De Sarzec és Heuzey* által közösen szerkesztett: *Une villa royale chaldéenne vers l'an 4000 avant notre ère* (Paris, 1900.) mű, mely Ur-nina, Eannatu és Entemena idejének archeológiai, építészeti és epigrafikus emlékeivel foglalkozik. De a tellói ásatások eredményei csak részben kebelezethettek be a Louvreba, nagy részük a tulajdonjog alapján a konstantinápolyi császári múzeumba került. A francziák azonban gondoskodtak róla, hogy ez emlékek kiadásában is ők legyenek az elsők. Így született meg a *Thureau-Dangin és de Genouillac* szerkesztése alatt, még folyamatos *Mission française de Chaldée. Inventaire des tablettes de Tello conservées au Musée impérial ottoman*. Tome I. Textes de l'époque d'Agadé. Tome II. 1. Textes de l'époque d'Agadé et de l'époque d'Ur. A Tome II. 2. folytatása az előbbinek. Paris, 1910—11. Mind az 1894—95. évi ásatásokból. A fontosabb szövegek ékírásban is közölve, különben számozva, rövid tartalmi kivonatban. Tartalmuk vegyes: jogi szövegek, tarkítva évlisrákkal, patesik-nek a neveivel, pecsétnyomók tartalmával stb. — Az arab beduinok rablása következtében még más nagy múzeumok is részesedtek a tellói gazdag leletekből. Így a British Museum, a berlini Altes Museum, az amerikai Haverford Library Collection s az angol Amherst lord Tablets Collection. A British Museum tellói táblái közölve vannak ékíratos szövegben az *E. A. W. Budge* felügyelete alatt készült és kiadott: *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the British Museum* (London, 1896) és következő I. III., V., VII., IX. és X. kötetekben. A berlini Altes Museum tellói kincseit *G. Reisner* adta ki, *Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen der kgl. Museen zu Berlin*. Heft XVI. — *Tempelurkunden aus Telloh* (Berlin, 1901.) cz. alatt szintén ékíratos szövegben, tartalmi és tulajdonnév jegyzékkel ellátva. A Haverford gyűjtemény tellói summir tábláit *G. A. Barton* tette hozzáférhetővé *Haverford Library Collection of Cuneiform Tablets or Documents from the Temple archives of Telloh. Part. I—II.* (Philadelphia, 1903—9.) cz. művében. A kiadás ékíratos és tartalmi kivonatú s a 3-ik úri dynastia idejéből (2400 Kr. e.) való táblákat közöl üzleti és adminisztratív természetű tartalommal, akárcsak idézett elődei. Az Amherst gyűjtemény sumir szövegei feldolgozásához *T. G. Pinches* fogott: *The Amherst Tablets being an account of the babylonian inscriptions in the Collection of the right hon. Lord Amherst of Hackney* stb. Part. I. A

Lugalanda és Urukagina idejétől (4000 Kr. e.) kezdődőleg el egészen Bur-sinig (2500) hoz részben nagyon arhaisztikus formájú, privát tartalmú feliratokat számos illusztrációval és 5 kollazionált tipussal. Számuk 122. Még a new-yorki A. Hoffmann-féle részesült abban a szerencsében, hogy a közvetítő kereskedelem útján tellói sumir táblákhoz jutott; ezeket kiadta *H. Radau: Early Babylonian History down to the end of the 4-th Dynasty of Ur.*, appended an account of the E. A. Hoffmann Collection of Babylonian tablets in the general theological seminary. New-York, 1900. Ur-bau, Goudea és más uri fejedelmek idejéből származó, vegyes tartalmú szövegek ékírással, átirft mását és fordítását adja. Felemlítem itt még a *R. J. Lau* cz. művét. *Old Babylonian Temple records*. Studies, Columbia University, Oriental. Vol. 3. Tartalmaz-e s ha igen, mily mértékben tellói táblákat, nem tudom, mert nem kaphattam kézhez. A tellói feliratok régebbi feldolgozásából, a maga idejében igen hasznos és még ma is értékesnek mondható szövegkiadás, az *E. Schrader* által szerkesztett *Keilinschriftliche Bibliothek III-ik* kötete (Berlin. 1892.), Jensen közli benne a sirpurlai királyok és patesik felíratait, támaszkodva Amaud-nak a Découvertesben megjelent fordítására és adataira. Ugyane kötetben H. Winckler adja még az uri első, az uruki, isini és az uri második dynastia uralkodóinak sumir nyelvű felíratait is.

Az őssumir emlékeket publikáló és feldolgozó tudományos gyűjtőművek 2-ik csoportja a *Hilprecht* által vezetett nippuri ásatásokról és az ő szerkesztésében kiadott és még folyó: „The Babylonian Expedition of the University of Pennsylvania“ czímen különböző A—D sorozatokban, Philadelphiában megjelenő mű. Ezt az első kötet után sokszor de hibásan Old Babylonian Inscriptions, chiefly from Nippur név alatt idézik. E kolosszális munkából a következő kötetek szolgáltatnak sumir vonatkozású anyagot. A *Series A*-ban *Volume 3. Part. 1. Sumerian administrative Documents from the Second Dynasty of Ur (Philadelphia, 1910.)* D. W. Myhrman közöl az 1888—96-iki ásatások idejéből egy csomó szociális és üzleti tartalmú sumir táblát ékíratos alakban, átirva és lefordítva. A kötet címe ugyancsak a *Series A*-ban a *XXIX. kötet* 1-ső részeként *H. Radau: Sumerian Hymns and prayers to god Ninib from the temple Library of Nippur (Philadelphia, 1911.)* tanulmánya jelent meg, mely öt sumir nyelvű Ninib himnuszát dolgoz fel ékíratos reprodukció mellett átirásban és fordításban, gazdag nyelvi kommentárral. E szövegek valószínűleg a Gimil-Sin, Bur-sin és Dungi idejéből származnak és nyelvük klasszikus, bár sok helyen már dialektikus formákkal van tarkítva. A *Series D. Vol V. Fasc. 2. H. Radau: Ninib, The determiner of fates, according to the great sumerian epic LU-GAL-E ÜG ME-LAM-BI NER-GAL from temple Library of Nippur (Philadelphia, 1910.)* cím alatt egy Ninib éposz jelent meg befejezett bedolgozásban. Kiegészítése és teljesebb formája a *Fr. Hrózny* által a *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 1903. évf. 5-ik füzetében* kiadott sumir Ninib éposznak. Végül *V. Hilprecht Mathematical, Metrological and Chronological Tablets from the temple Library of Nippur* czímen *Ser. A. Vol. XX. Philadelphia, 1906.* Egyéb szövegek között *Part. 1.* a 46 köv. lapokon egy sumir kronológiai táblát a korai dinasztiai uralkodásáról. A nippuri könyvtár rendkívül gazdag sumir anyagából hoz egy pár érdekes szöveget autografált és feldolgozott formában a *Hilprecht Anniversary*

Volume (Leipzig, 1909.) utolsó része is (374—457. lap.) *H. Radau* tollából: *Miscellaneous Sumerian Texts fr. the T. Library of Nippur*. Fontosak sajtóságos írástípusuk és dialektikus (emeku és emesal) megoszlásuk miatt. Tartalmuk: himnuszok mellett egyéb vegyes szövegek. Jelenleg még csak ennyi van közzétéve a gazdag nippuri sumir leletekből, pedig még óriási anyag vár feldolgozásra és kiadásra. A Nippurtól 3 mértföldnyire délre fekvő Drehem nevű dombból kiásott és Európába került sumir nyelvű emlékeket közölnek *Thureau-Dangin* a *Revue d'Assyriologie* stb. VII. kötet 186. köv. lapjain, *S. Langdon: Tablets from the Archives of Drehem, (Paris 1911)* és *H. de Genouillac: La trouvaille de Drehem (Paris, 1911.)* című műveikben és szövegeik mind az uri epoka korából valók (2400 Kr. e.), rokon tartalmúak, apró nyugták a nippuri és más kultuszhelyek részére királyok, patesik stb. által tett áldozati ajándékokról és nyelvileg már meglehetősen sok semitizmust árulnak el. Az említett Drehem valószínűleg a nippuri vásártér romjait takarja s éppen az egykori sumir és semita határközön fekszik.⁴⁸

Mint már említettük volt fentebb, Észak-Babylon az egykori sumir történetre és műveltségre vonatkozólag semmi nevezetesebb emléket nem szolgáltatott, de a mennyiben az első semita uralkodók tetteinek és viselt dolgainak, nyelvének és vallásos szokásainak az ismeretét közvetítő emlékek, mint indirekt forrásanyag mégis tekintetbe jönnek amaz első időkől, itt megjegyezhetjük, hogy a tellői Sargon és Naramsin emlékektől meg az Assurbanipal könyvtárától eltekintve a legtöbb anyagot még az 1897—1905-iki perzsiai francia ásatások adták vissza, a melyek a hajdani Elam birodalom földjéből több jelentékeny semita emléket is fölszínre vetettek, így a Hammurabi codexen kívül Naramsin híres oszlopát, Dungenak több kőtábláját s tőle még néhány „statuettes canéphores en bronze“-t. Ez ásatások tudományos feldolgozása megjelent a „*Mémoires de la Délégation en Perse sous la direction de M. J. de Morgan.*“ Érdekel a Tome II, 1re série. *Textes élamites-semitiques par V. Scheil; Tome IV. 2me série* szintén *Scheil*-tól: *Textes élamites-semitiques (Paris, 1902.)* A 3-ik series hasonló cím alatt új semita emlékeket tartalmaz, ezért fel- említtése mellőzhető. Az egészről rövid, de hű összefoglalást nyújt *J. de Morgan: Histoire et travaux de la Délégation en Perse (Paris, 1905.)* cz. kis művében.

A sumir emlékeket közlő gyűjteményes művek 3-ik csoportja sok babylon-assyr szöveg között már csak azon sumir szövegeket szállítja át reánk, a melyek az eredetiség jelével többé nem kérkedhetnek, hanem másolatokként maradtak fenn korunkra Assurbanipal király könyvtárából. E források értékére rámutattunk előbb, itt még egyszer kiemeljük, hogy a másolatok közül igen sok ósrégi eredetűre megy vissza. Különösen a himnusz és varázslási irodalom nem egy terméke s így nagyon fontos adatokat szolgáltatnak közvetlenül és közvetve a sumir történet, nyelv és műveltség megismertetésére. Ez emlékek ma a British Museumban vannak s így a reájuk vonatkozó ékíratos publikációkat is az gondolzza. *H. Rawlinson* által szerkesztett: *The Cuneiform Inscriptions of Western Asia. (London. Vol. I—V. 1861—1884.)* A II—V. kötetekben grammatikai, lexicografiai, himnusz és varázslási irodalmat szállít bőséges mértékben a tanulmányozó

⁴⁸ Ld. *de Genouillac* id. m. 3—4. lapját.

számára. (Idézve rendszeren I. R. II. R. stb.) E vállalatnak folytatása, illetőleg javított formában való kiadása a *W. Budge* szerkesztette: *Cuneiform Texts from Babylonian Tablets in the Br. Museum. London. 1896.* köv. év. eddig megjelent 29. kötetével, a melyből a következők tartalmaznak sumir vonatkozású anyagot (elhagyva a már említett tellői szövegeket): a *XI-ik* (kétnyelvű syllabarokat), a *XII-ik* és a *XIV-ik* (sumir-assyr szójegyzékeket), a *XV-ik* (sumir nyelvű himnuszokat Mullil, Ellil, Nerunugal, Mer, Enzu, Dumuzi, Bau, Ningirgilu stb. istenekhez), a *XVI—XVII-ik* [kétnyelvű varázslási szövegeket (ugyanaz a IV. R-ban is)], a *XVIII-ik* (sumir-assyr synonymákat), a *XIX-ik* (sumir-assyr szójegyzékeket), a *XXI-ik* syllabarokat. Az ezen két nagy gyűjteményben közölt változatos anyag egyes részeinek továbbmenő feldolgozását adják: *P. Haupt: Akkadische und sumerische Keilschrifttexte* (Assyriologische Bibliothek I. (Leipzig, 1882.) 107—126. l-on tárgyalja a kétnyelvű himnuszokat. *H. Zimmern: Babylonische Busspsalmen. Leipzig, 1885.* (Assyr. Bibl. VI.), 9. részben a Haupt i. m.-ből, részben IV. R.-ből átvett kétnyelvű szöveget ír át, fordít le és magyaráz; *H. Zimmern: Sumerisch-babylonische Tammuzlieder* (Berichte über die Verhandlungen der kgl. sächs. Gesellschaft der Wissenschaften. Phil. historische Klasse. Bd 59. Heft IV. Leipzig, 1907.), a hol nyolcz Tammuz himnuszt dolgoz fel és *S. Langdon: Sumerian and Babylonian Psalms (Paris, 1909.)* a ki szintén a CT. XV-re támaszkodva közöl egy csomó kétnyelvű himnuszt. A varázslási szövegek feldolgozását megtaláljuk *H. Zimmern: Beiträge zur Kenntnis der Babylonischen Religion.* (= A B. Bd. XII.) Leipzig. 1901. cz. művében, saját autografált szövegeire támaszkodik, a „Šurpu“-t adja ki, *Ch. Fossey (La magie assyrienne. Paris, 1902.)* több Haupt-féle ASKT és IV R VR és II R-féle szövegnek a bedolgozását nyújtja. Végül *R. C. Thompson: The devils and evil spirits of Babylonia* (Luzac's Semitic Text and Translation Series. Vol. XIV.) Vol. I—II. London. 1903—4. adja a CT. XVI—XVII. varázslási szövegei feldolgozását. Kiténő összefoglalást nyújt az egész Assurbanipal-féle könyvtárhoz s a szövegek tartalmán kívül azok karakterét és nyelvi adatait is közli *C. Bezold: Catalogue of the Cuneiform Tablets in the Koujunjik Collection of the British Museum. Vol. I—V. London, 1889—99.* monumentális munkája. Kétnyelvű szövegeket közöl ugyancsak a British Museum gyűjteményeiből, de már nem az Assurbanipal-féle könyvtárból *L. W. King: The Letters and Inscriptions of Hammurabi. London, 1901.* (Series Luzac's Semitic Text and Translation. Vol II.) Műve a nagy király levelezését és egyéb feliratait teszi hozzáférhetővé a nyelvi és művelődéstörténeti kutatás számára. A szövegek Hammurabi idejéből valók és közülök igen sok kétnyelvű. Nehány Hammurabi-féle kétnyelvű feliratot találunk még a *Schrader E.-féle Keilschriftliche Bibliothek Bd. III. 1892.* 106—130. és *King: Studies in Eastern History. Chronicles concerning early Babylonian kings. London, 1907.* cz. mű Vol. III. 97. köv. lapjain is. Ósrégi sumir nyelvű Tammuz himnuszokat közöl angol földről *T. G. Pinches: a Memoirs and Proceedings of the Manchester Literary and Philosophical Society Vol. 48. 1904.* 25. számában ékíratos és átiirt formában fordítással és jegyzetekkel: *The Hymnus to Tammuz in the Manchester Museum, Owen College* cz. alatt. A fordítás sok helyen olyan homályos, hogy alighanem a szövegek félreértésén alapszik. Sok sumir glossza jön elő a

legrégebbi északbabyloni jogi szövegekben, de mivel e glosszák a legnagyobb valószínűség szerint semitául és nem sumirul olvasandók,⁴⁹ ezért a reájuk vonatkozó irodalom itt mellőzhető. Assurbanipal könyvtárából előkerült „sumir családi törvények“-nek egy feldolgozott kiadása *H. Winckler: Die Gesetze Hammurabis in Umschrift und Übersetzung (Leipzig, 1904.)* mint a melyek hihetőleg a régebbi, sumir korra nyúlnak vissza.⁵⁰ Szövegük az említett Winckler-féle munkán kívül még sokszoros feldolgozásban részesült újabban is. Ékiratban közli *Fr. Delitzsch: Assyrische Lesestücke. 4. Auflage (Leipzig, 1901.)* 115. lap.

A berlini Altes Museum a már említett tellői templomi emlékeken, meg Hrózny „Ninrag“ eposán = MVAG. 1903. H. 5. kívül még csak egyetlen egy kötet kétnyelvű szöveggyűjteményt tudott kibocsátani — többel nem is rendelkezik — s ez is egy igen késői korhoz, a Kr. e. 2—1. századhoz tartozik, bár tartalma szerint feltétlenül jóval korábbi keletű. A gyűjtemény egy kétnyelvű himnuszfüzér s feldolgozója *G. Reisner: Sumerisch-babylonische Hymnen nach Tontafeln griechischer Zeit. (Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen der kgl. Museen zu Berlin. Heft X. 1896.)* A himnuszok erőszakkal és erőszakkal fajok (a bűnbánati zsoltárköltészet két típusa) s egy részük továbbmenőleg fel van dolgozva Langdon: Sumerian and Babylonian Psalms cz. munkájában.

Kétnyelvű himnuszokkal nagyobb számban találkozunk még az önállóan megjelent különböző himnuszgyűjteményekben, a melyek között tartalmuk szerint bizonyosan a sumir korhoz tartozó gyűjteményt a *Guthrie Perry: Hymnen und Gebete an Sin. (Leipziger Semitistische Studien II. 1. Leipzig, 1907.)* és az ezt kiegészítő *E. Combe: Histoire du culte de Sin en Babylonie et en Assyrie (Paris, 1908.)* cz. munkákban olvasható feldolgozásokat. Egyebekben utalok *Vallásos Világnézet és történeti kutatás s Az ó-testamentumi zsoltárköltészet assyr-babyloni vallástörténeti megvilágításban* című tanulmányaimra, a hol nemcsak a további himnusz-irodalom található fel, hanem a sumir kérdés tanulmányozásánál tekintetbe jövő távolabbi assyr-babyloni irodalom is sokszorosán kommentálva van.

De a sumir vonatkozású forrásanyag nemcsak ilyen általános, a megértést elősegítő s a szövegek és emlékek értelmét közvetítő feldolgozásban részesült, hanem több oldalú részletkutatásnak is alávetett, hogy lehetőleg minden problémája megoldassék. Így a kutatás ráterelődött mindenekelőtt a sajtósági *írárendszerre* és a *nyelvre*. Az írás eredetét tárgyalják: *J. Oppert (Expédition scientifique en Mesopotamie (Paris, 1859. II.))*, a ki először mondá ki az azóta bizonyossággá lett tételt: „Tous les signes cunéiformes sont dérivés d'images“ (Ld. id. m. V. fej. 63. köv. lap.), az utána következő régebbi irodalomra s általában a kérdés legbátrabb tanulmányozására fontos *Fr. Delitzsch: Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder der Ursprung der Keilschriftzeichen (Leipzig, 1897.)* cz. munkája. Alaposságban és éleslátásban semmivel sem marad *Delitzsch* mögött *Thureau-Dangin (Recherches sur l'origine de l'écriture Cuneiforme és hozzá a Supplément. Paris, 1898—99.)*, ki a legrégebbi szövegek ékjeleit osztályozza epigrafikus nézőpont szerint, hozzátéve min-

⁴⁹ M. Schorr: Hilprecht anniversary Volume 24. és köv. lapját.

⁵⁰ Ld. id. m. XVI—XXII. lapját.

denikhez későbbi aequivalensét is. Csak röviden érinti a kérdést *Ch. Fossey: Manuel de l'Assyriologie. (Paris, 1904.) Vol. (1. a 245. köv. l.-on.)* de annál behatóbb tanulmányokat szentel ennek Oppertnek és Scheilnek egyik fiatal tanítványa *P. Toscanne*, a ki *Études sur la langue sumérienneben (Paris, 1904.)* az összetett ékjegyek keletkezését az egyszerű ékjelekből kutatja, *Les signes sumériens dérivés. Les gunus. (Paris, 1905.)* munkájában meg a gunukról, vagyis azon konvencionális jelekről értekezik, a melyek az egyszerű jelekhez ragasztva, azoknak egész más jelentést adtak. Az írás kérdését érintik röviden *Fr. Delitzsch: Assyrische Grammatik 2. Aufl. (Berlin, 1906.)* 10—16. l. és *Langdon: A sumerian grammar. (Paris, 1911.)* 19. köv. lapja is. Az írás megfejtéséhez járulnak hozzá s általában annak olvasását teszik lehetővé a következő jelgyűjtemények: *A. Amiaud et L. Méchineau: Tableau comparé des écritures Babylonienne et assyrienne archaïques et modernes avec classement des signes d'après leur forme archaïque, (Paris, 1887.)* a mely az ékjelek külső alakja fejlődésének a történetét tárja elibénk s már a tellői ásatások eredményeit is értékelni tudja. A *V. Scheil* által: *Recueil de signes archaïques de l'écriture cunéiforme. (époque de Sargani, Gudea & des rois de la 2me dynastie d'Ur 4000—3000 a. J. Ch. Paris, 1898.)* cz. alatt hozzáadott kiegészítéssel együtt még ma is nélkülözhetetlen mindazok számára, a kik különböző korbéli ékíratokat, különösen régi formájúakat akarnak olvasni. Kisebb mennyiségű ékjelgyűjteményt adnak aztán szótag ill. ideogrammatikus jelentésükkel, tekintet nélkül arhaistikus jellegükre, *Fr. Hommel: Sumerische Lesestücke. (München, 1894.) Delitzsch: Assyrische Lesestücke 4. és 5. Aufl., (ez utóbbi 1911.)* és *Langdon: A sumerian grammar* stb. műveikben. Ideogramma (sumir és assyr-babyloni) gyűjtő művek, a melyek az egyes ékjelek vagy ékjegycsoportok használt szójelentéseit gyűjtötték össze s közben természetesen a jelek fonétikus értékére és alakjára is súlyt helyeztek a csoportosításban s így a fentebbi jelgyűjteményekhez is sorozhatók: *R. Brünnow: A classified list of all simple and compound cuneiform ideographs... with their assyro-babylonian equivalents, phonetic values etc. (Leyden, 1887.)* s ugyancsak tőle: *Iudices zu Brünnow, s Classified List. (Leyden, 1897.)* Ez a monumentális munka alapja az ékírás helyes olvashatásának. A *Reisner: Sumerisch-babylonische Hymnen* stb. szöveg kiadását véve alapul, kiegészítést írt hozzá *Ch. Virolleaud: Premier Supplément à la liste des signes cunéiformes de Brünnow (Paris, 1903.)* címen. Az ékjegyek arhaikus formája szerinti csoportosításban közöl 602 ideogrammat gazdag irodalmi jegyzetekkel ellátva, a megfelelő modern formát hozzáfűzve s a contextust is feltüntetve *P. Toscanne: Les ideogrammes cunéiformes, Signes archaïques. 1-re partie (Paris, 1908.)* cz. művében. Végül felemlítendő még *Br. Meissner-nek Seltene Assyrische Ideogramme. (Assyrische Bibliothek Bd. XX. Leipzig, 1909.)* cz. műve,⁵¹ az ékíratok olvasásánál szintén nélkülözhetetlen. Az írás technikai kérdéseivel, anyagával, eszközével s ezeknek befolyásával az ékjelek alakjára fejlődésére *L. Messerschmidt* foglalkozott *Zur Technik des Tontafelschreibens (Berlin, 1907.)* cz. füzetkéjében.

⁵¹ E mű egyes részeihez értékes újabb kiegészítéseket ad *Langdon* a *Babyloniaca* 1907. Tome II. 199—208, 282—288. l. és a Tome III. 1910. 145—196, 259—265. l. in *Sumerian-Assyrian Vocabularies* címmel.

Az írásainál még behatóbb és eredményesebb feldolgozásnak örvendhet a sumir forrásanyag *nyelvi* oldala és pedig úgy *grammatikai*, mint *lexicologiai* tekintetben. A sumir grammatika első megalapozásában az oroszlanrézz *P. Haupt* és *F. Lenormant* többrendbeli munkáit illeti, a grammatikai nyelvtudomány azonban már természetesen régen fejökre nőtt. *Lehmann Samašukin-ja* (*Leipzig, 1892. Assyriologische Bibl. Bd. VIII.*) és Weissbach (*Sumerische Frage. Leipzig, 1898.*) cz. dolgozatai is rég elavultak grammatikai tekintetben. Hasonló sorsban osztozik *Fr. Hommel: Sumerische Lesestücke (München, 1894.)* cz. dolgozatának grammatikális része. A könyv ékíratos része ma is a leghasználhatóbb anyagot nyújtja a sumir nyelv és írás megtanulására. Szűk alapra, csak az Assurbanipal-féle kétnyelvű szövegekre építi fel grammatikai fejtegetéseit *J. D. Prince*⁵² s ezért könyve nem adhatja a régi élő nyelvfejlődés karakterisztikus szabályait. A sumir grammatika épületét a régi, hamisítatlan sumir nyelvemlékekre felépíteni *Thureau-Dangin* kezdte meg, a ki szövegkiadásait mindenütt biztos és részletes nyelvi és szintaktikai magyarázatokkal látta el s így szinte új grammatikát adott. A *Zeitschrift für die Assyriologie* XX. évf. 1907. 380—404. lapjain: *Sur les préfixes du verbe sumérien* cz. alatt egy külön alapvető értekezést is kiadott a sumir ige előképzőiről. Ez értekezéssel polemizál s azt igen értékes jegyzetekkel egészíti ki *Galgoczy János* hazánkia (a *Zeitschrift für die Assyriologie* 1909. évf. 23. k.) *Sumirisch-grammatische Erörterungen* cz. kis tanulmányában. (55—72 l.) *Th. Dangin* kutatásait bővítik és tovább folytatják. *S. Langdon* a *Ch. Virolleaud* által szerkesztett *Babyloniaca* (Paris) folyóiratban, így annak 1907. évi I-ső évfolyamában: *La syntaxe du verbe sumérien* (211—286. l.), a 2-ik kötetben (szintén 1907.) pedig *Syntax of compound Verbs in Sumerian* cz. tanulmányaiban (megjelent különnyomatban is), *C. J. Ball* a *Hilprecht Anniversary Volume* (Leipzig, 1909.) 33—59. l. *Semitic and Sumerian. A study in origins* címmel a sumir hangzóváltozásokról írott tanulmányában, továbbá ugyanott a 105—120. l.-on *Ch. Fossey: Les permutations des Consonnes en sumérien* cz. értekezésében és különösen *H. Radau* a *Hilprecht-féle Babylonian Expedition* már említett legújabb sumir szövegkiadásában. Az 1911-iki esztendőben egy teljesen kész Sumir grammatikát is hozott *Langdon: A Sumerian grammar* címmel, mely így — kétségtelen fogyatkozásai dacára is — a tudomány mai színvonalán áll. Értékességét nagyban emeli az, hogy irodalmat és a főbb sumir gyökyszavak szótárát is mellékel hozzá.

A grammatikához hasonló fejlettségű a sumir nyelv szótára is. *E. de Chossat* már 1882-ben kiadott Lyonban egy *Répertoire Sumerien* (accadien)-t s belefoglalta nemcsak a szavak substantialis vagy igei, esetleg határozói, hanem az irodalomban előforduló minden alakját, úgy, hogy valóságos repertoire-t adott. Munkája ma már természetesen elavult. *J. N. Strassmaier: Alphabetisches Verzeichniss der assyrischen und akkadischen* (= sumir) *Wörter der Cuneiform Inscriptions of Western Asia. Vol. II. (Leipzig, 1886.)* cz. munkájában egyéb apró szövegek mellett a II R sumir és assyr szójegyzékét adja a héber abc. sorrendjében. Kimerítő nyelvi anyag található aztán a *R. Brünnow* már idézett *A classified list*-jében és ennek különféle kiegészítéseiben. *Fr. Delitzsch* és *Muss Arnolt*

⁵² *Materialis for a Sumerian Lexicon with a grammatical Introduction. Assyriologische Bibliothek Bd. XIX. Part. 1. Leipzig, 1905. (I—XXXIV. lap.)*

ismert assyr kézi szótárai is (1896, 1905) közlik az egyes szavaknál azok ideogrammatikus, tehát sumir értékét is s így szintén igen fontosak. Delitzsch szótárához, illetőleg M. Arnolt szótára 1898. előtti füzeteihez fontos kiegészítést közöl *Br. Meissner: Supplement zu den assyrischen Wörterbüchern (Leiden, 1898.)* című művében, a hol azok mintájára az assyr szavak sumir értékét is feltünteti. Már említettük a *J. D. Prince: Materials for a Sumerian Lexikon* szógyűjteményét (= AB. XIX. 1905.). Mint legújabbat föl kell említenünk *Ch. Fossey: Contribution au Dictionnaire sumérien-assyrien (Paris, 1907.)* szótárát, mely 442. lapon rendkívül értékes, nélkülözhetetlen kiegészítése Brünnow Classified Listjének. A sumir nyelv szókincsének összegyűjtése hazánkban is foglalkoztatott néhány tudóst, így *Ferenczy Gyulát, Galgóczy Jánost, Mahler Edét* és *Somogyi Edét*. Műveiknek címét és megjelenési évét közli *Somogyi*,⁵³ külön megemlítem még *Rimnách Ödön: Magyar sumir kis kézi szótárát. (Karczag, 1905.)* (1—121 lap), mely jó szolgálatot tesz, ha bizonyos magyar fogalmakhoz keressük a sumir parallelt és nem megfordítva, bár azonban, hogy a bevezetésben az évekkel úgy dobálódik s szótára anyagánál nem a tudomány mindenkori állását tartja szem előtt.

A szótár-irodalom külön csoportjául tekinthetők azok a munkák, a melyek a tulajdonnevek jegyzékét s a neveknek lefordítható értelmét közlik. Ilyenek *Reisner: Tempelurkunden aus Telloh. stb. (Berlin, 1901.)* már említett munkájának 1—57. l.-in olvasható része, *P. Dhorme: Les plus anciens noms de personnes à Lagas. a Zeitschr. f. Assyriologie Bd. XXII. 1909. 284—316. l.*, a mely a Thureau-Dangin: *Recueil de tablettes caldéennes. 1., 2. seriesében* előforduló sumir tulajdonnevek listáját adja és *P. E. Hubert: Die Personennamen in den Reilschrifturkunden aus der Zeit der Könige von Ur und Nisin. = Assyriologische Bibliothek. Bd. XXI. (Leipzig, 1907.)*, a mely az említett időből az összes ismert tulajdonneveket, személy- és isten-, valamint templom-, város- és folyóneveket sumir és semita formájukban egyaránt feldolgoz. A tisztán semita nevek csoportosítása irodalmát itt nem czélunk ismertetni.

A nyelvről folytatott tanulmányok sorozatában kell felemlítenünk azon kísérleteket, a melyek az assyr-babyloni nyelvnek a sumir által való befolyásoltatása kérdését érintették s ennek látható bizonyítékait keresték a kölcsönszavak megállapításában. Ilyenek: *P. Leander: Über die sumerischen Lehnwörter im Assyrischen. = Upsala Universitets Arsskrift. (Upsala, 1903.)* cz. értekezése, ugyancsak tőle egy czikk a *Zeitschr. f. Assyriologie Bd. XVIII. 1904. 387—397. l. Zur sumerischen Kompositionslehre* cz. alatt és *Langdon: Sumerian loan-words in Babylonian, a Babyloniaca Tom. II. 1907. 102—121. l.* Párisban megjelent tanulmányában.

A sumir szellemnek és műveltségnek az írás és nyelv mellett legfőbb nyilvánulási ága a vallás volt. Mondhatni ez uralta az egész szellemi életet. A sumir vallást összeállító művek sem hiányoznak teljesen, bár kétségen kívül a kutatásnak ez egyik legnehezebb része, mert a fejlődés későbbi semita folyamával ez van a legteljesebben összefonódva s így a kétféle elemnek szétválasztása itt a legnehezebb. Aztán meg a vallásos képzetek helyes értékelhetése megkívánná az első ősforrás ismeretét is,

⁵³ *Sumirok és magyarok. (Budapest, 1903.)* cz. munkája 109—119. lapján.

de sajnos, éppen ez annyira el van fedve előlünk, hogy tisztán csak visszakövetkeztetések által tudjuk megállapítani valamennyire mibenlétét. A sumir vallás kérdését érintik a következő művek: *Jastrow: Die Religion Babyioniens und Assyriens (Giessen, 1905.) Bd. 1., E. Meyer: Die Geschichte des Altertums 2. Aufl. Bd. 1. 2-te Hälfte; Berlin. 421. köv. lap, H. Radau, a The Babylonian Expedition stb. Ser. D. Vol. V. Fasc. 2. és Ser. A. Vol. XXIX. part. 1.-ben, továbbá a Hilprecht Anniversary Volume. 410—440. lapján és végül H. Schneider: Kultur und Denken der Babylonier und Juden. = Entwicklungsgeschichte der Menschheit Bd. II. (Leipzig, 1910.) 137—142. l. — Többé-kevésbé érintik a kérdést a babylon-assyr vallással foglalkozó ismertetések is.*

Kevés feldolgozásban részesült azonban a sumir szellemi műveltség tudományos és művészeti ága. Schneider fentebb említett derék összefoglalásában kiterjeszkedik ugyan röviden ezekre is, de monografikus tanulmányokat e kérdéseknek még nem igen szenteltek. *J. de Morgan: Les premières civilisations (Paris, 1909.)* egy pár általánossággal elintézi az ügyet. A sumir matematika kérdésével foglalkozik *Hilprecht* a *The Bab. Expedition Mathematical, Metrological and Chronological Tablets* stb. cz. füzetében; *Langdon* a kalendárium kérdését kísérlé meg tisztázni, a dreheimi táblák alapján (*Tablets from the Archives of Dreheim; Paris, 1911.*) s a kalendáriumról, mint sumir-semita kincsről ír *Mahler Ede* a *Hilprecht Anniversary Volume 1.* és köv. lapjain. A sumir művészeti alkotások méltatását adja, természetesen még nem kimerítő formában *G. Perrot és Ch. Chipiez: Histoire de l'art dans l'antiquité Vol. I—V. (Paris, 1882.)* című műnek a *Vol. II. Chaldée et Assyrie 1884.* részében. Sumir műemlékek első tudományos feldolgozásával és kulturtörténeti problémák megoldásához való felhasználásával *E. Meyer*nél találkozunk, a ki *Sumerier und Semiten in Babylonien (Abhandlungen der kgl. preuss. Akademie der Wissenschaften Berlin, 1906.)* cz. művében az eddig publikált anyag mellett még a berlini Altes Museum fehasználatlan műemlékeit is értékelni tudta. Az ő nyomán halad tovább *L. W. King: A history of Sumer and Akkad. (London, 1910.)* cz. munkája 40—52. lapján, de Meyerrel épp ellenkező eredményekre jut.

A sumir nép története ismét s mind inkább felhívja magára a tudományos kutatás figyelmét. *H. Radau* 1900-ban már gazdag anyag alapján vállalkozhatott *Early Babylonian History down to the end of the 4-th dynasty of Ur. (New-York.)* cz. munkája megírására, a mióta pedig *Thureau-Dangin*-nak a sumir és akkad királyokról szóló szövegpublikációja megjelent, azóta a sumir történet tömkelegében az idői távolsághoz képest — mondhatni — éppen jól vagyunk tájékozva. *Meyer: Die Geschichte des Altertums* idézett része már e bővített anyag felhasználásával készült és idézett művében *King* is értékesíteni tudta még a Meyer története óta köztudomásúvá vált legfrissebb adatokat is. Legeslegújabbban pedig megjelent már a sumir történet köréből merített első monografia is *Ch. G. Janneau-tól: Une dynastie chaldéenne. Les rois d'Ur (Paris, 1911.)* címmel, 61 lapon tárgyalva és feliratokkal igazolva az uri királyok tetteit.

Ennyiben foglalható össze a sumir vonatkozású forrásanyag irodalma.

(Kolozsvár.)

Dr. Varga Zsigmond.